

FOUNDATION FOR
THE PRESERVATION
OF JEWISH HERITAGE
IN POLAND

FUNDACJA
OCHRONY
DZIEDZICTWA
ŻYDOWSKIEGO

www.fodz.pl

Chelm

 SZLAK CHASYDZKI

Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego założona została w marcu 2002 roku przez Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP (ZGWŻ) oraz Światową Organizację Żydowską ds. Restytucji (WJRO).

Naszym celem jest ochrona reliktywów kulturowego dziedzictwa Żydów w Polsce. Priorytetem Fundacji jest ochrona cmentarzy: we współpracy z innymi organizacjami i osobami prywatnymi doprowadziliśmy do upamiętnienia, ogrodzenia i uratowania przed zniszczeniem kilkudziesięciu cmentarzy żydowskich (m.in. w Zakopanem, Kozienicach, Mszczonowie, Kłodzku, Iwaniskach, Strzegowie, Dubience, Kolnie, Iłży czy Wysokiem Mazowieckiem). Działania Fundacji obejmują także rewitalizację szczególnie ważnych i wartościowych zabytków dziedzictwa żydowskiego. Do takich obiektów należą m.in. synagogi w Zamościu, Kraśniku i Rymanowie.

Nasza działalność na rzecz ochrony dziedzictwa nie ogranicza się jednak wyłącznie do opieki nad poszczególnymi obiektami; równie ważna jest dla nas dbałość o poszerzanie wiedzy na temat historii Żydów, którzy przez wieki współtworzyli dziedzictwo kulturowe Polski.

Do najistotniejszych działań edukacyjnych Fundacji należy skierowany do młodzieży program „Przywróćmy Pamięć” www.PAMIEC.FODZ.PL, w którym uczestniczy ponad 130 szkół z całej Polski, a także multimedialny portal internetowy POLIN – Dziedzictwo Polskich Żydów www.POLIN.ORG.PL, który prezentować będzie historię społeczności żydowskich z 1200 miejscowości z całej Polski.

Jednym z najważniejszych przedsięwzięć Fundacji jest projekt Szlak Chasydzki.

więcej informacji o działaniach Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego:

WWW.FODZ.PL

WWW.PAMIEC.FODZ.PL

WWW.POLIN.ORG.PL

Szanowni Państwo,
Publikacja ta poświęcona jest historii społeczności żydowskiej **Chełma** i jest jedną z serii broszur opowiadających o losach Żydów w miejscowościach należących do Szlaku Chasydzkiego – projektu, który od 2005 roku realizowany jest przez Fundację Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego.

Szlak Chasydzki to trasa wiodąca śladami Żydów z południowo-wschodniej Polski, a wkrótce także zachodniej Ukrainy. Partnerami Fundacji w realizacji projektu jest już 20 gmin z terenów Podkarpacia i Lubelszczyzny, w których zachowały się bezcenne ślady wielowiekowej obecności polskich Żydów: Baligród, Biłgoraj, Chełm, Cieszanów, Dębica, Dynów, Jarosław, Kraśnik, Lesko, Leżajsk, Lublin, Przemysł, Ropczyce, Rymanów, Sanok, Tarnobrzeg, Ustrzyki Dolne, Wielkie Oczy, Włodawa i Zamość.

Szlak Chasydzki przebiega przez atrakcyjne tereny południowo-wschodniej Polski, m.in. Roztocze i Bieszczady, i łączy miejscowości, w których znajdują się zarówno imponujące synagogi, jak i zapomniane dziś często cmentarze żydowskie, na których nierzadko znaleźć można nagrobki pochodzące z XVIII, XVII, a nawet XVI w. Wiele z tych cmentarzy jest wciąż odwiedzanych przez chasydów przybywających z całego świata.

W ramach projektu Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego wspiera jednostki samorządu terytorialnego i organizacje pozarządowe w ochronie i promocji wielokulturowego dziedzictwa ich miejscowości, a także stymuluje tworzenie trwałych partnerstw międzysektorowych na rzecz rozwoju turystyki profilowanej.

Szlak Chasydzki daje wielu miejscowościom szansę na zaistnienie na mapie turystycznych atrakcji Polski – oprócz powszechnie znanego Zamościa, wpisanego na listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO, na Szlaku leżą także ośrodki często omijane przez turystów, nieświadomych atrakcji, jakie kryją.

Serdecznie zapraszamy na wyprawę Szlakiem Chasydzkim!

Monika Krawczyk | Dyrektor Generalny

Dlaczego „Szlak Chasydzki”?

Polska przez stulecia była domem wielu pokoleń Żydów; na jej terenie miał miejsce bezprecedensowy rozkwit kultury żydowskiej, a także myśli religijnej i piśmiennictwa. To właśnie tutaj w XVIII w. narodził się chasydyzm, jeden z najważniejszych nurtów, jakie kiedykolwiek powstały w ramach judaizmu. Szczególnie wielu zwolenników zyskał on na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej, m. in. na terenach, przez które przebiega dziś Szlak Chasydzki.

Tradycyjnie przyjmuje się, że twórcą chasydyzmu (*chassid* po hebrajsku znaczy „pobożny”) był Izrael ben Eliezer z Międzyboża na Podolu, znany jako Baal Szem Tow. Chasydzi wyznawali pogląd, że religijność nie może się ograniczać jedynie do ścisłego przestrzegania nakazów i zakazów judaizmu, a nawet – że ich zbyt restrykcyjne przestrzeganie oddala człowieka od Boga. Stąd silny akcent kładziono na duchowy wymiar religii i na emocjonalne przeżywanie wiary.

Chasydzi gromadzili się wokół cadyków (*cadik* to po hebrajsku „sprawiedliwy”), charyzmatycznych przywódców duchowych, z których każdy proponował szczególny sposób przybliżenia się do Boga – określoną metodę studiowania *Tory* i innych pism religijnych, a także odprawiania poszczególnych praktyk. W XIX w. godność cadyka stała się dziedziczna – powstawały całe ich dynastie, których nazwy pochodziły od miejscowości, gdzie mieścił się dwór cadyka.

W rocznicę śmierci cadyka – *jorajt* – chasydzi gromadzą się przy jego grobie, wierząc, że w ten dzień dusza cadyka nawiedza miejsce spoczynku, modlą się i zostawiają przy grobie niewielkie karteczki z wypisanymi prośbami, zwane *kwitlech*. Tradycja ta jest wciąż żywa – do grobów cadyków do dziś regularnie przybywają chasydzi z całego świata.

Wiele miejscowości należących do Szlaku Chasydzkiego było ważnymi ośrodkami chasydyzmu. Dwory cadyków znajdowały się w Cieszanowie, Dębicy, Dynowie, Lesku, Leżajsku, Lublinie, Przemyślu, Ropczycach, Rymanowie i Tarnobrzegu (a dokładniej – w pobliskim Dzikowie). Najważniejszym niegdyś ośrodkiem chasydyzmu na ziemiach polskich był Leżajsk, gdzie działał słynny cadyk Elimelech. W pozostałych miejscowościach Szlaku mieszkali chasydzi związani z cadykami z innych miast i wsi – co nie umniejsza jednak atrakcyjności położonych tam zabytków dziedzictwa żydowskiego.

Szlak Chasydzki – najciekawsze obiekty

BALIGRÓD – cmentarz, założony na początku XVIII w.

BIŁGORAJ – cmentarz, założony w XIX w.

CHEŁM – tzw. nowa synagoga z początku XX w.; cmentarz, założony w XV w., jeden z najstarszych zachowanych cmentarzy żydowskich w Europie.

CIESZANÓW – synagoga z końca XIX w., cmentarz założony w XIX w.

DĘBICA – synagoga wzniesiona w końcu XVIII w., cmentarz założony na przełomie XVII i XVIII w.

DYNÓW – cmentarz założony prawdopodobnie w XVIII w., miejsce spoczynku cadyka Cwi Elimelecha Szapiro z Dynowa (1785-1841).

JAROSŁAW – dwie XIX-wieczne synagogi oraz cmentarz, założony na początku XVIII w.

KRAŚNIK – zespół synagogałny, na który składają się dwie bożnice: XVII- i XIX-wieczna; tzw. nowy cmentarz, założony w połowie XIX w.

LESKO – synagoga wzniesiona w XVII w. oraz założony w XVI w. cmentarz, jeden z najstarszych zachowanych cmentarzy żydowskich w Europie.

LEŻAJSK – cmentarz, założony w XVII w., miejsce spoczynku cadyka Elimelecha z Leżajska (1717-1787), miejsce pielgrzymek chasydów z całego świata.

LUBLIN – *Jesziwat Chachmej Lublin* – Uczelnia Mędrców Lublina, wzniesiona w 1930 jako największa religijna uczelnia żydowska na świecie; tzw. stary cmentarz, założony XVI w., miejsce spoczynku cadyka Jakuba Icchaka Horowitza, zwanego „Widzącym z Lublina” (1745-1815); tzw. nowy cmentarz, założony na początku XIX w.

PRZEMYŚL – tzw. nowa synagoga, wzniesiona na początku XX w.; tzw. nowy cmentarz, założony na początku XIX w., największy cmentarz żydowski w województwie podkarpackim.

ROP CZYCE – cmentarz, założony w XVIII w.

RYMANÓW – barokowa synagoga z XVII w. oraz cmentarz, na którym spoczywa cadyk Menachem Mendel z Rymanowa (1745-1815).

SANOK – synagoga stowarzyszenia *Jad Charuzim*, wzniesiona w XIX w.; synagoga sadogórska, wzniesiona w dwudziestoleciu międzywojennym; tzw. nowy cmentarz, założony w XIX w.

TARNOBRZEG – cmentarz założony na początku XX w., miejsce spoczynku cadyka Eliezera Horowitza z Dzikowa (zm. 1860).

USTRZYKI DOLNE – cmentarz żydowski, założony w XVIII w.

WIELKIE OCZY – synagoga z początku XX w.; cmentarz żydowski, założony w XVIII w.

WŁODAWA – barokowy zespół synagogałny z drugiej połowy XVIII w.

ZAMOŚĆ – słynna renesansowa synagoga, wzniesiona na początku XVII w.; tzw. nowy cmentarz, założony w 1907 r.

Nowa synagoga

Nowa synagoga

Nowa synagoga, stan obecny

*Wszystkie drogi prowadzą do Chełma,
Gdyż cały świat to jeden wielki Chełm*
Isaac Bashevis Singer

Chełm to miasto w województwie lubelskim, położone na Wyżynie Lubelskiej nad rzeką Uherką, dopływem Bugu, liczące dziś blisko 68 tysięcy mieszkańców.

Pierwsi Żydzi w Chełmie

Nie wiadomo dokładnie, kiedy Żydzi pojawili się w Chełmie. Nie wiadomo też, kiedy Chełm stał się miejscem akcji wielu żydowskich dowcipów i historyjek: „mędrcy z Chełma”, jak ironicznie określano mieszkańców miasta, są zresztą nie tylko bohaterami tradycyjnych żartów, ale pojawiają się także w literaturze i sztuce. Ta szczególna sława spowodowała, że wiele osób na świecie uznaje dziś Chełm za miejsce mityczne, które istnieje jedynie w tradycji, a nie w rzeczywistości – tymczasem Chełm był przez wieki jedną z najważniejszych gmin żydowskich na ziemiach polskich.

Według żywej jeszcze na początku XX w. legendy, najstarszy nagrobek na chełmskim cmentarzu żydowskim miał liczyć ok. 700 lat, co oznaczałoby, że kahał (religijna gmina żydowska) istniał w Chełmie już w XIII w. – byłby wówczas o dwa wieki starszy od słynnego kahału lubelskiego. Pierwsze potwierdzone informacje o osadnictwie żydowskim w mieście pochodzą jednak dopiero z wieku XV, kiedy to w dokumentach pojawiają się zapisy dotyczące zamożnych żydowskich kupców. Około 1900 r. na chełmskim cmentarzu żydowskim odnaleziono nagrobek pochodzący z 1442 r.

Rozwój społeczności żydowskiej

W XVI w. Chełm był już znanym ośrodkiem handlowym leżącym na szlaku łączącym ziemie polskie z Morzem Czarnym. Chełmscy kupcy żydowscy handlowali w tym czasie nie tylko w rodzinnym mieście, ale także na wielkich jarmarkach w Lublinie. Dokumenty z 1520 r. wspominają Jehudę Aharona z Chełma, zwanego także „doktorem żydowskiego prawa”, który przez króla Zygmunta Starego mianowany został poborcą podatkowym dla całej ziemi chełmskiej. Sam tytuł „doktora prawa” wskazywałby, że Jehuda Aharon mógł być także rabinem.

Pierwszy spis żydowskich mieszkańców Chełma pochodzi z 1550 r. W mieście zarejestrowano wówczas 40 domów żydowskich, w których mieszkało 371 osób (dla porównania: w Lublinie istniały w tym czasie 42 domy żydowskie). Żydzi prowadzili w Chełmie rozległe interesy – m.in. pożyczali pieniądze prawosławnemu biskupowi chełmskiemu. Pozwala to wnioskować, że społeczność i kahał były dość zamożne, a stosunki pomiędzy ludnością żydowską i chrześcijańską układały się względnie pomyślnie. Z tego czasu pochodzi też przekaz mówiący o tym, że chrześcijańska służąca Jehudy Aharona urodziła mu dziecko – zostało ono ochrzczone w wierze prawosławnej, a ojciec zadbał o uposażenie syna. W Chełmie dochodziło jednak także do wydarzeń tragicznych – w 1580 r. do synagogi wtargnął uzbrojony chrześcijanin imieniem Tymoszy, który ranił czterech Żydów.

Murowana synagoga istniała w Chełmie już w I połowie XVI w. Zgodnie z lokalną tradycją funkcję bożnicy miał pełnić budynek, który wcześniej stanowił własność zakonu dominikanów, a następnie został przez nich sprzedany kahałowi; tradycja ta również wskazuje na dość dobre relacje żydowsko-chrześcijańskie. XVI-wieczna synagoga, zwana starą, mieściła się przy obecnej ul. Szkolnej i została zniszczona w czasie II wojny światowej.

Cmentarz

Cmentarz

Cmentarz

Jednym z najsłynniejszych chełmskich Żydów był rabin Eliaasz ben Jehuda (1514-1583), zwany Baal-Szem. Był on autorem cenionych dzieł religijnych i sławnym kabalistą, a współwyznawcy przypisywali mu także zdolności magiczne. Do dzisiaj krążą o nim różne legendy. Rabin Eliaasz był także protoplastą jednego z najwybitniejszych i największych rodów rabinackich w Europie – Aszkenazy. Jego potomkowie pełnili w XVIII i XIX w. funkcje rabinów w Amsterdamie, Hamburgu, Lwowie i Lublinie.

Do najsłynniejszych podań o Eliaszu ben Jehudzie należy legenda o stworzonym przez niego golemie – istocie zrobionej z mułu i błota, w którą rabin Eliaasz tchnął życie wypowiadając magiczne słowa. Golem miał wykonywać polecenia swojego twórcy – rabin wykorzystywał go do posług domowych, jednak golem z każdym dniem rósł i w końcu zaczął wzbudzać strach. W tej sytuacji rabin Eliaasz postanowił go zniszczyć, czego dokonał na poddaszu chełmskiej synagogi – szczątki golema pozostały tam, a klucz do poddasza zaginął. Podanie to przetrwało w tradycji ustnej aż do XVIII w. Na piśmie spopularyzował je dopiero potomek Eliasza, słynny rabin Jakub Emden, ale wówczas zostało ono adaptowane przez Żydów z Pragi czeskiej i na świecie znane jest jako legenda o golemie praskim. W epoce romantyzmu historia golema stała się inspiracją dla autorów wielu dzieł literackich, w tym słynnego *Frankensteina*, napisanego przez Mary Shelley.

W XVII w. rozkwit chełmskiej społeczności żydowskiej przerwało powstanie Chmielnickiego. W 1648 r. kozacy zdobyli miasto i dokonali masakry ludności żydowskiej. Powstała wówczas słynna modlitwa za zmarłych *El Male Rachamim* – „Boże pełen miłosierdzia”, która odmawiana jest przez Żydów do dzisiaj. Po wojnach, jakie wstrząsnęły Rzeczpospolitą w XVII w., Chełm nie odzyskał już dawnej świetności. Liczba żydowskich mieszkańców miasta wciąż jednak rosła: w II połowie XVIII w. w Chełmie mieszkało już 1 418 Żydów.

Życie intelektualne i religijne miasta

Żydowski Chełm w XVIII w. znany był z osób uczonych w piśmie – funkcjonowała tutaj sławna na ziemiach polskich jesziwa (wyższa szkoła religijna). W czasie Sejmu Czteroletniego (1788-1792), kiedy pojawiła się dyskusja o konieczności reformy Żydów w Rzeczypospolitej, głos w tej sprawie zabrali także Żydzi chełmscy. Reprezentowali oni stanowisko konserwatywne, pozostając w opozycji do swoich współwyznawców z pobliskiego Zamościa, którzy chłonili wówczas ideologię Haskali – żydowskiego Oświecenia. Chełmski rabin Hirsz ben Josef wystąpił wówczas publicznie przeciwko planom reform, w tym zmianie tradycyjnego ubioru żydowskiego i stworzenia świeckiego szkolnictwa dla dzieci żydowskich. Tekst jego wystąpienia został przetłumaczony na język polski i był rozdawany posłom. Nie oznacza to jednak, że wśród Żydów chełmskich nie było wpływów Haskali. Jednym z liderów tego ruchu był pochodzący z Chełma rabin Szlomo ben Mosze Chełm, który jednak opuścił miasto i przeniósł się do Zamościa.

Chasydyzm

Konserwatywizm Żydów chełmskich spowodowany był między innymi faktem, że już w tym czasie silne były wśród nich wpływy chasydyzmu, które w pełni rozwinęły się na początku XIX w. Jednym z pierwszych chasydzkich rabinów w mieście był Nusan Note, zmarły tu w 1812 r., o którego pobożności i cudach opowiadano legendy. W Chełmie przebywał w tym czasie także znany Magid z Turzyska, uczeń słynnego Dow Bera z Międzyrzecza na Wołyniu, czołowego teoretyka i jednego z najwybitniejszych przywódców XVIII-wiecznego chasydyzmu. W tym samym czasie w Chełmie osiedlił się także jeden z pierwszych rabinów z dynastii Najhauzów, cadyków pochodzących z Tomaszowa Lubelskiego, nazywany „Tomaszower rebe”. Przedstawiciele tej dynastii aż do wybuchu II wojny światowej pełnili

Cmentarz

Cmentarz

Cmentarz

oficjalne funkcje w chełmskim rabinacie. Ostatni z nich, Izrael Najhauz, zajmował stanowisko rabina aż do 1939 r. i został zamordowany przez nazistów. Pod koniec XIX w. dwór w Chełmie przy ul. Lubelskiej założył cadyk Heszal Leiner, pochodzący z chasydzkiej dynastii Izbica-Radzyń.

Pod zaborami

Po rozbiorach Chełm znalazł się pod panowaniem rosyjskim. W XIX w. Żydzi stanowili w mieście większość mieszkańców: w 1856 r. wśród 3 662 chełmian było 2 493 Żydów (68% populacji), natomiast w 1893 r. mieszkało tutaj 11 887 ludzi, w tym 6 356 Żydów (53,5%). Osoby odwiedzające w tym czasie Chełm stwierdzały jednak często, że bardziej przypomina on prowincjonalne sztetl – niewielkie żydowskie miasteczko, niż duży ośrodek życia żydowskiego. Żydzi chełmscy byli w większości konserwatywni i raczej ubodzy, co nie znaczy jednak, że w mieście nie było też osób zamożnych. Krótko przed wybuchem I wojny światowej odsetek ludności żydowskiej spadł nieco poniżej połowy ogółu mieszkańców.

Na przełomie XIX i XX w., a zwłaszcza po 1911 r., Chełm zaczął się gwałtownie rozwijać, już jako stolica wydzielonej przez Rosjan guberni. Rozkwit gospodarczy miasta nie pozostał bez wpływu na ludność żydowską, która miała w nim swój znaczny udział. W Chełmie zaczęły wówczas powstawać niewielkie zakłady przemysłowe, jak chociażby młyny Lederera i Lembergera. Praktycznie cały handel w mieście prowadzony był przez Żydów. Jak wspominał jeden z byłych mieszkańców Chełma, przed I wojną światową, przy głównej ulicy miasta, Lubelskiej, funkcjonowało 80 sklepów i wszystkie miały żydowskich właścicieli.

Życie społeczne

Aż do wybuchu I wojny światowej Żydzi chełmscy nie stworzyli poważniejszych świeckich instytucji kulturalnych czy oświatowych. Szkolnictwo opierało się na sieci chederów, czyli podstawowych szkół religijnych. Nadal funkcjonowała też jesiwa. Jeszcze przed 1914 r. zaczęły się jednak pojawiać pierwsze zwiastuny modernizacji życia żydowskiego, chociażby w postaci nielegalnie rozwijających się ruchów politycznych. W 1904 r. w mieście rozpoczął swoją działalność Bund – socjalistyczna organizacja żydowska, która okazała się bardzo aktywna i zyskała dość znaczny wpływ wśród robotników i rzemieślników żydowskich. W tym czasie w Chełmie zaczęli też działać zwolennicy syjonizmu.

Nowoczesne żydowskie życie polityczne i kulturalno-oświatowe rozkwitło jednak w Chełmie dopiero w czasie I wojny światowej, pod okupacją austro-węgierską. Jawnie działały partie polityczne, zaczęły też powstawać świeckie szkoły i biblioteki. W tym czasie z Chełmem związał się jeden z najwybitniejszych w historii Polski działaczy Bundu – Szmul Zygielbojm, w czasie II wojny światowej reprezentant polskiego żydostwa przy Rządzie Polskim na Uchodźstwie w Londynie, gdzie wielokrotnie domagał się interwencji w sprawie zbrodni popełnianych przez Niemców na Żydach. Na wieść o całkowitej likwidacji getta w Warszawie i po wysłaniu listu protestacyjnego do Prezydenta Rzeczypospolitej na Uchodźstwie, Szmul Zygielbojm w akcie rozpaczony popełnił samobójstwo w nocy z 11 na 12 maja 1943 r.

Cmentarz

Cmentarz

Cmentarz

Dwudziestolecie międzywojenne

W 1931 r. społeczność żydowska liczyła 13 537 osób, co stanowiło 46,5% ogółu mieszkańców Chełma. Do 1939 r. jej liczebność wzrosła do około 15 tysięcy osób.

Między wojnami do chełmskiej gminy żydowskiej należały dwie bożnice – tzw. stara, zwana także wielką, oraz synagoga zwana nową, wybudowana w 1911 r. Funkcjonowała też Talmud-Tora – gminna szkoła religijna dla chłopców, w której w okresie międzywojennym zaczęto wykładać także przedmioty świeckie. Do gminy należał również sierociniec, który przed wybuchem II wojny światowej mieścił się przy ul. Lubelskiej 80, a także dom starców.

W latach 1918-1931 w mieście funkcjonowało Gimnazjum Żydowskie z polskim językiem wykładowym. Z inicjatywy żydowskich organizacji politycznych, a także osób prywatnych, w mieście powstawały także inne szkoły o charakterze świeckim, jak np. szkoła powszechna przy ul. Młodowskiej z wykładowym językiem polskim. W 1928 r. szkoła ta otrzymała imię Kazimierza Wielkiego. W języku polskim i żydowskim wykładano natomiast w szkole należącej do Żydowskiej Organizacji Szkolnej (CISZO), która miała charakter placówki publicznej, a zarządzana była przez działaczy Bundu i Poalej Syjon. W 1927 r. powstała szkoła Tarbut, gdzie uczono także języka hebrajskiego.

W okresie międzywojennym w Chełmie ukazywała się też prasa żydowska, na czele z tygodnikiem „Chelmer Sztyme” („Głos Chełmski”), który drukowany był w latach 1924-1939. W mieście funkcjonowały trzy żydowskie biblioteki publiczne: im. Bronisława Grossera, im. Bera Borochowa oraz im. Icchaka Leibusza Pereca. Książki z tej ostatniej biblioteki przetrwały II wojnę światową zakopane w komórce przy ul. Sienkiewicza; w 1945 r. zostały wydobyte i przekazane łódzkiej bibliotece żydowskiej. Do dziś nie wiadomo, kto ukrył cały księgozbiór.

Pomimo rozwoju nowoczesnego życia żydowskiego, w dwudziestoleciu międzywojennym Chełm nadal stanowił ważny ośrodek chasydzki. W mieście działało około 40 sztibli – prywatnych chasydzkich domów modlitwy, z których największe należały do zwolenników cadyków z Bełza, Kocka, Radzyna, Góry Kalwarii i Kazimierza Dolnego. Syn cadyka kazimierskiego, reb Nuchem Twerski osiedlił się w Chełmie przy ul. Lubelskiej i założył tam swój dwór chasydzki. W mieście działały także dwie jesziwy, pozostające pod silnym wpływem chasydyzmu – jedna należała do chasydów z Lubawicz, a druga do chasydów z Radzyna. Wielu chełmskich chasydów uważało za swego przywódcę rabina z pobliskiego Rejowca, Abrama Altera Sochaczewskiego.

II wojna światowa i Zagłada

Historię rozwoju gminy żydowskiej w Chełmie przerwał wybuch II wojny światowej. Kiedy we wrześniu 1939 r. miasto zostało zajęte przez wojska niemieckie, Żydzi stali się celem brutalnych szykan, a mienie wielu rodzin żydowskich zostało zrabowane. Pod koniec miesiąca Niemcy wycofali się z Chełma, a do miasta wkroczyła Armia Czerwona, witana owacyjnie przez część żydowskich mieszkańców. Po kilku tygodniach Rosjanie wycofali się na wschód, a do miasta ponownie wkroczyli Niemcy. Wraz z Armią Czerwoną Chełm opuściło kilka tysięcy Żydów – części z nich udało się przeżyć wojnę w głębi Związku Radzieckiego.

Po powtórny zajęciu miasta Niemcy szybko rozpoczęli zorganizowane prześladowania Żydów. Do pierwszej masowej zbrodni doszło w grudniu 1939 r. Mężczyznom z żydowskich rodzin nakazano wówczas zebrać się w centrum miasta, na Placu Łuczkowskiemu, odebrano im wszystkie wartościowe przedmioty, a następnie około 2 tysięcy ludzi pognano w tzw. marszu śmierci do odległego o ok. 50 km Sokala, który znajdował się wówczas pod okupacją radziecką. Po drodze do chełmian dołą-

czono mężczyzn z Hrubieszowa. Około 300 uczestników marszu zmarło z wycieńczenia lub zostało zamordowanych przed osiągnięciem celu; większość ofiar (250 osób) spoczywa w masowym grobie w Mojsławicach. Duża część ludzi, którzy dotarli do radzieckiej strefy okupacyjnej, zginęła po ataku Niemiec na Związek Radziecki; ocaleni niemal wyłącznie ci, których Rosjanie wywieźli na Syberię.

Dla pozostałych w Chełmie Żydów – około 11 tysięcy osób – rozpoczął się czas brutalnych przesładowań. Byli oni zmuszani do katorżniczej pracy zarówno w mieście, jak i w okolicznych obozach, zaś ich mieszkania były stale przeszukiwane i rabowane. Do Chełma przewieziono także znaczną liczbę Żydów wysiedlonych z terenów Polski włączonych do Rzeszy, a także z Krakowa.

Na utworzenie w Chełmie getta Niemcy zdecydowali się dopiero w końcu 1941 r. Teren wyznaczonej wówczas zamkniętej dzielnicy żydowskiej zamykały ulice: Lwowska, Uściługska, Wojsławicka, Pocztowa i Katowska (do osiedlenia się tam zmuszono też pewną grupę Romów). W chełmskim getcie funkcjonował utworzony z rozkazu Niemców *Judenrat* – Rada Żydowska, która miała zajmować się sprawami Żydów z terenu dwóch przedwojennych powiatów: chełmskiego i włodawskiego. Na czele chełmskiego *Judenratu* stanął Michel Frenkiel. Warunki życia w getcie były straszne; ludzie umierali z głodu i chorób, ginęli też w nieustających prześladowaniach.

W maju 1942 r. Niemcy rozpoczęli akcję likwidacji chełmskiego getta oraz wszelkich skupisk żydowskich w powiecie chełmskim. W dniach 21-22 maja 1942 r. ok. 4 tysięcy Żydów z Chełma zostało deportowanych do pobliskiego obozu zagłady w Sobiborze. Na ich miejsce do getta chełmskiego przesiedlono około 2 tysięcy Żydów wywiezionych ze Słowacji. Latem 1942 r. słowaccy Żydzi oraz część dawnych mieszkańców getta również została wywieziona do Sobiboru; w transporcie tym zginęło szczególnie dużo dzieci. Największa fala deportacji nastąpiła jesienią i zimą 1942 r. Część osób została zmuszona do marszu do Włodawy, skąd dopiero przewieziono ich do Sobiboru. W dniu 6 listopada 1942 r. około 6 tysięcy chełmskich Żydów zgromadzono przed kościołem Rozesłania Apostołów i pognano na tzw. Rampę Brzeską, skąd zostali deportowani do Sobiboru. Podróż do odległego o niecałe 60 km od Chełma obozu zagłady trwała prawie dwa dni; pociąg kilkakrotnie zatrzymywano, ponieważ ludzie stale próbowali z niego uciekać. Wielu zmarło w drodze.

Po listopadowej deportacji Niemcy utworzyli dla pozostawionych w mieście Żydów obóz pracy, w którym przetrzymywano grupę ponad tysiąca osób, przede wszystkim rzemieślników. W styczniu i marcu 1943 r. więźniów również wywieziono do obozu zagłady. W czasie ostatecznej likwidacji obozu pracy w Chełmie, w dniu 31 marca 1943 r., zamordowany został następca rabina Najhauza, rabin Gemaliel Hochman wraz z rodziną. Męczeńską śmierć w Sobiborze poniósł także rabin Jehuda Zund Richl, pochodzący z chasydzkiego rodu cadyków z Rzeszowa, związany z dynastią z Belza. W Chełmie nazywany był „rebem ubogich i robotników”.

Żydzi chełmscy ginęli także na terenie samego miasta, przede wszystkim w lesie Borek, dokąd w 1944 r. ściągnięto żydowskich więźniów z obozu koncentracyjnego na Majdanku do palenia ciał setek zamordowanych tam ludzi.

Spośród kilkunastu tysięcy chełmskich Żydów wojnę przeżyli tylko nieliczni. Ocaleni przede wszystkim ci, którzy w 1939 r. opuścili miasto wraz z Armią Czerwoną, a następnie trafili w głąb Związku

Radzieckiego, a także ci, których ukrywały polskie rodziny. Przeżyła też niewielka grupa żydowskich rzemieślników, przetrzymywanych przez Niemców w chełmskim więzieniu – zdołali oni uciec, kiedy na krótko przed wkroczeniem wojsk radzieckich budynek więzienia został zbombardowany. Wyzwolenia miasta doczekali ukrywając się w ruinach okolicznych domów.

Bezpośrednio po oswoobodzeniu miasta w Chełmie zebrała się społeczność żydowska licząca ponad 200 osób. Wśród nich było kilku ocalonych więźniów Sobiboru, którym udało się zbiec z tego obozu w czasie powstania w dniu 14 października 1943 r. Niestety, większość Żydów opuściła Chełm po 1946 r. Nieliczne rodziny mieszkaly tu jeszcze do 1968 r., kiedy to prawie wszyscy pozostali w mieście Żydzi zostali zmuszeni do wyjazdu z Polski.

Ślady obecności

W czasie wojny Niemcy nie tylko wymordowali przytłaczającą większość chełmskich Żydów, ale też z premedytacją niszczyli miejsca świadczące o ich wielowiekowej obecności w mieście. Starą synagogę spalono i rozebrano jeszcze w 1940 r., a cmentarz żydowski niemal całkowicie zdewastowano. Nagrobki były rozbijane i używane do brukowania ulic w pobliżu instytucji niemieckich; wycięto też kilkusetnie drzewa rosnące na cmentarzu.

Dziś świadectwem obecności Żydów w Chełmie jest przede wszystkim secesyjna nowa synagoga, stojąca przy ul. Kopernika 8 oraz cmentarz żydowski przy ul. Kolejowej, odrestaurowany w latach 90. XX w. staraniem Ziomkostwa Chełmskiego w Izraelu i USA.

| Robert Kuwałek

Działania na rzecz ochrony dziedzictwa żydowskiego

Ocalałe z pożogi wojennej zabytki kultury żydowskiej w Chełmie znajdują się dziś w stosunkowo dobrym stanie. Pozwala to sądzić, że ocalałe ślady chełmskiej społeczności żydowskiej przez długie jeszcze lata przypominać będą kolejnym pokoleniom o wielokulturowej przeszłości miasta.

Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego podejmuje liczne działania, mające na celu zaangażowanie mieszkańców Chełma w opiekę nad wielokulturowym dziedzictwem ich miasta. W programie edukacyjnym „Przywróćmy Pamięć”, stworzonym i realizowanym przez Fundację, uczestniczy Zespół Szkół Ogólnokształcących nr 6 w Chełmie. W ramach programu młodzi ludzie odkrywają wielokulturową historię swojej miejscowości, poznają dzieje chełmskich Żydów oraz tradycję i kulturę żydowską. Przygotowują również działania publiczne, dzięki którym rezultaty ich pracy stają się dostępne dla mieszkańców miasta. Uczniowie Zespołu Szkół, we współpracy ze Stowarzyszeniem „Miasteczko”, opiekują się chełmskim cmentarzem żydowskim.

Stowarzyszenie „Miasteczko” www.MIASTECZKO.ORG jest partnerem Fundacji w realizacji projektu Szlak Chasydzki. Stowarzyszenie istnieje od listopada 2005 r.; w swej działalności nawiązuje do wielokulturowej przeszłości Chełma, koncentrując się szczególnie na działaniach związanych z kulturą żydowską oraz troszczy o upamiętnienie przedwojennej żydowskiej społeczności miasta. Do największych osiągnięć „Miasteczka” należy m.in. organizacja koncertu Idy Handel, urodzonej w przedwojennym Chełmie skrzypaczki światowej sławy, który odbył się w maju 2006 r.

Mamy nadzieję, że już wkrótce w Chełmie zrealizowane zostaną kolejne działania mające przypominać mieszkańcom i turystom o historii Żydów, którzy przez stulecia współtworzyli krajobraz społeczny miasta, oraz przyczyniali się do jego kulturowego i ekonomicznego rozwoju.

Bibliografia:

- M. Bakalczuk (red.), *Yiskor-buch Chełm*, Johannesburg 1954.
 R. Kuwałek, *Żydowskie Gminy Wyznaniowe w powiecie chełmskim w latach 1918-1939*, „Rocznik Chełmski”, 1: 1995.
 A. Rybak, *Dzieje Ziemi Chełmskiej. Kalendarium*, Chełm 1998.
 R. Szczygieł (red.), *Chełm i chełmskie w dziejach*, Chełm 1996.
 K. Zieliński, *Żydzi Lubelszczyzny 1914-1918*, Lublin 1999.

Tekst: Robert Kuwałek, Weronika Litwin

Redakcja: Weronika Litwin

Projekt graficzny: RZECZYOBRAZKOWE.PL

Fotografie: Łukasz Giersz, Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego

Informacje i materiały edukacyjne na temat kultury żydowskiej dostępne są na stronie internetowej programu „Przywróćmy Pamięć” www.PAMIEC.FODZ.PL oraz na portalu internetowym POLIN – Dziedzictwo Polskich Żydów www.POLIN.ORG.PL

© by Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, Warszawa 2008

ISBN 978-83-61306-16-0

ISBN 978-83-61306-16-0

WWW.FODZ.PL
WWW.PAMIEC.FODZ.PL
WWW.POLIN.ORG.PL